

Трибуна молодих учених

О. С. Головащенко, аспірантка НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

Громадянське суспільство і права держава: проблема співвідношення

Проблеми становлення і функціонування правової держави і громадянського суспільства визнані в сучасних умовах фундаментальними, загальнозначущими. Зародження і подальший розвиток правової держави відбувається в умовах розбудови громадянського суспільства. Взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства є визначальним фактором успішного розвитку держави і суспільства, неодмінною умовою забезпечення основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Проблематика громадянського суспільства і правової держави є досить розробленою в зарубіжній науці¹, оскільки спирається на значний і багатоаспектний досвід їх функціонування. У вітчизняній науці в дореволюційний період², а також після набуття

¹ Див.: Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 227–378.; Локк Дж. *Избранные философские произведения в двух томах*. – М.: Изд-во соц.-эк. литературы, 1960. – Т. 2. – С. 45–92; та ін.

² Див.: Кистяковский Б. А. *Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права*. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – С. 552–592; Шершеневич Г. Ф. *Общая теория права*. – Вып. 1. – М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. – С. 214–250; Палиенко Н. И. *Правовое государство и конституционализм: Монограф.* – Х.: Тип. и литогр. М. Зильберберг, 1908. – 337 с.; та ін.

Україною незалежності¹ їм також приділялася певна увага, проте актуальності дана проблема не втратила, оскільки громадянське суспільство і права держава перебувають у процесі постійного розвитку і вдосконалення.

Становлення і розвиток громадянського суспільства і правової держави має історичний характер, а їх функціонування обумовлено життєвими інтересами й потребами як суспільства в цілому, так і окремих соціальних груп. Не можна не погодитись з тим, що громадянське суспільство існує лише там і тоді, де і коли економічно та політично вільні індивіди беруть участь у державній діяльності та забезпечують свої інтереси шляхом самореалізації².

Певні передумови для становлення громадянського суспільства потенційно існують у культурі будь-якого народу. Це означає, що цінності, на яких воно базується, не відторгаються жодною культурою, однак вони не завжди можуть реалізуватися у повному обсязі через наявність певних політичних, економічних, культурних, релігійних особливостей конкретної країни. Відомо, що в одних країнах розвинуте громадянське суспільство формується значно швидше, тоді як в інших його розбудова гальмується певними факторами. Здебільшого це залежить від інтерпретаційних можливостей самої культури, від характеру відносин людини з

¹ Див.: Петришин О. В. *Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення* // Проблеми законності. – 2001. – Вип. 50. – С. 6–13; Скрипнюк О. В. *Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності і розвитку* // Києво-Могилянська академія. Наукові записки. – Політичні науки. – 2000. – Т. 18. – С. 37–45; Любченко П. М. *Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства*. – Х.: Модель Всесвіту, 2006 – 234 с.; Він же. *Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми* // Проблеми законності. – 2006. – Вип. 78. – С. 38–47; Барков В. Ю. *Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні* // Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали «круглого столу». – К.: НІСД, 2003. – С. 51–56; Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.

² Див.: Яковлев А. М. *Российская государственность (историко-социологический аспект)* // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 87.

соціокультурною цілісністю, від механізмів забезпечення такої цілісності¹.

Громадянське суспільство первинно щодо правової держави, яка походить від нього, але при цьому має самостійний механізм функціонування. Суспільство виступає соціальним фундаментом держави і, разом з тим, її соціальним середовищем². Воно бере участь у її формуванні та функціонуванні відповідно до своїх інтересів і цінностей, певним чином стримуючи і здійснюючи контроль над нею. Лише за наявності громадянського суспільства може існувати, розвиватися і успішно вирішувати свої завдання правова держава. Саме вона визнає, гарантує та закріплює права і обов'язки людини і громадянина, врегульовує правові відносини, що виникають у громадянському суспільстві.

Становлення та розвиток демократичного громадянського суспільства розглядається науковцями як складова частина загальносвітового процесу модернізації, переходу від традиційного суспільства до правового, від аграрного до індустріального³. Громадянське суспільство виникає як добровільний союз громадян, створений для забезпечення своїх інтересів. Як зазначав Гегель, у громадянському суспільстві кожен для себе — мета, усі інші для нього — ніщо. Однак без співвідношення з іншими людьми особа не може досягнути своєї мети у повному обсязі⁴.

Демократизація суспільного і державного життя закономірно веде до ускладнення соціальної структури суспільства, що не може не спричиняти виникнення певних протиріч і конфліктів між суб'єктами громадянського суспільства у процесі їх взаємодії. На це звертають увагу окремі науковці, зазначаючи, що в основі

¹ Див.: *Кокорина Л. А.* Соціокультурний аспект становлення громадянського общества, роль интеллигенции // *Українська державність: становлення, досвід, проблеми: Зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політолог. читань).* — Х.: Право, 2001. — С. 14.

² *Мацюк А.* Громадянське суспільство — соціальна основа держави, влади і демократії // *Українське право.* — 1995. — № 1 (2). — С. 29.

³ Див.: *Зуєва Ю. А.* Гражданское общество как основа формирования правового государства // *Вісник Луганської акад. внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. Ідея правової держави: історія і сучасність. Спец. вип. у 5 част. — Част. 3.* — Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. — С. 7.

⁴ *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсисянц. — С. 228.

дихотомії «громадянське суспільство — держава» лежить протиріччя між ініціативою членів суспільства, їх прагненням до вільного прояву індивідуальності і тенденцією щодо упорядкування суспільного життя, що супроводжується певними обмеженнями свободи¹.

Забезпечуючи вільний розвиток соціальних груп і окремих індивідів, визнаючи права і свободи людини як невід'ємні, підкоряючи свою діяльність інтересам і потребам суспільства, держава сама змінюється якісно, перетворюючись на правову. Поява нових конкуруючих інтересів і потреб у суб'єктів громадянського суспільства, необхідність їх узгодження обумовлюють зміну правової держави, що йде шляхом поступового розширення спектру прав і свобод людини і громадянина, які вона визнає, гарантує і захищає, внаслідок чого відбувається її трансформація з ліберальної в соціальну модель. Таким чином, ступінь зрілості громадянського суспільства обумовлює рівень демократичності держави. Без зрілого громадянського суспільства неможливо побудувати правову державу. Оптимальне людське співіснування може бути сформоване лише вільними свідомими людьми². Іншими словами, «...суспільство має ту державу, рівня розвитку якої воно само досягло»³.

Завдання правової держави полягає у тому, щоб забезпечити утвердження верховенства права, поділу влади, визнання кожної людини найвищою соціальною цінністю, сприяти втіленню у життя інтересів як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Правова держава, безумовно, враховує інтереси окремих соціальних груп та верств населення, але передусім забезпечує загальнозначущі інтереси і потреби усього суспільства. Лише доповнена принципом соціальної держави правова держава здатна реально забезпечити сприятливі умови для повноцінного і ефективного

¹ *Основы политологии. Курс лекций: Учеб. пособие для вузов / Под ред. Н. Сазонова.* — Х.: Основа, 1993. — С. 143.

² Див.: *Полубінський В.* Співвідношення держави й громадянського суспільства в Україні // *Актуальні проблеми державного управління.* — 2002. — № 2 (8). — С. 79.

³ *Тимченко С. М.* Деякі проблеми участі громадянського суспільства у формуванні правової держави // *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* — 2001. — № 1. — С. 39.

функціонування громадянського суспільства, його інститутів. Можна погодитися з твердженням про те, що соціальна правова держава виступає як політична оболонка буття демократичного і гуманного суспільства¹. Цієї ж думки дотримується П. М. Любченко, коли зазначає, що держава є зовнішньою політико-правовою оболонкою суспільства, а останнє виступає соціальним середовищем, соціальною оболонкою, де функціонує держава².

З іншого боку, слід зазначити, що постійне вдосконалення правової держави є вирішальним фактором модернізації громадянського суспільства. Воно функціонує на території держави та представлено її громадянами. Крім того, потужним засобом упорядкування взаємодії соціальних суб'єктів виступає державна влада, яка, на думку В. М. Влазнева, посилює та доповнює діючі сили самоврядування, саморегулювання. Саме за допомогою державної влади встановлюються або змінюються межі цієї взаємодії³. Держава здатна створювати сприятливі чи несприятливі умови для становлення і функціонування громадянського суспільства, тим самим істотно впливаючи на нього. Тому для забезпечення гарантованості правових відносин громадянського суспільства необхідно обмежувати державну владу. Застосування класичних інструментів впливу держави на громадянське суспільство чи їх розширення можуть бути недостатніми для трансформаційного суспільства, в якому «рух уперед не набув якостей незворотності завдяки розвитку між різними об'єднаннями громадян»⁴. За цих обставин цей процес може бути надто довгим. Тому важливого значення для його успішного завершення набуває активна участь громадянського суспільства і його інститутів.

¹ Див.: Манов Г. Н. Правовое государство и глобальные проблемы современности // Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования / Отв. ред. Г. Н. Манов. – М.: ИГП АН СССР, 1991. – С. 17.

² Любченко П. М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми // Проблеми законності. – Х.: НЮАУ, 2006. – Вип. 78. – С. 44.

³ Див.: Влазнев В. Н. Конституционно-правовые основы становления гражданского общества в России: Монограф. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2005. – С. 36.

⁴ Див.: Барков В. Ю. Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні // Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали «круглого столу». – К.: НІСД, 2003. – С. 53.

У процесі реалізації своїх інтересів громадяни вступають у різноманітні соціальні зв'язки, які мають, на відміну від держави, горизонтальну ієрархію¹. Значення цих зв'язків при становленні громадянського суспільства полягає у тому, що вони сприяють розробці механізмів узгодження різноманітних інтересів, інтегрують громадян у єдине ціле. Втім, жодне суспільство не може розвиватися та функціонувати без певних норм поведінки, які є обов'язковими для всіх членів суспільства. Саме тому обмеження інтересів окремої особи на користь суспільних існувало і буде існувати завжди, бо обумовлено логікою соціального гуртожитку². Здійснюючи правове регулювання суспільних відносин, держава, яка прагне стати правовою, не повинна стримувати громадську ініціативу, утискувати права громадян, а навпаки, розширювати їх коло, виступати гарантом цих прав. Вона повинна значною мірою створювати умови для належного функціонування громадянського суспільства, тоді як останнє має відігравати роль потужного стимулу для держави, який спонукає владу звертати увагу на наявні й актуальні проблеми і шукати ефективні шляхи їх розв'язання. Держава має активно використовувати матеріальні і моральні стимули як важелі, за допомогою яких можна впливати на інтереси окремих індивідів, їх соціальних груп з метою оптимального поєднання їх інтересів, а також розв'язання соціальних протиріч³.

Взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства відбуваються на умовах постійних взаємних поступок, прагненні подолати протиріччя і пошуку злагоди. Діяльність правової держави спрямовується передусім на зміцнення позицій так званого середнього класу як соціальної основи громадянського суспільства. За цієї умови відносини між правовою державою і громадянським суспільством будуть максимально ефективними.

¹ Див.: Цвих В. Групи інтересів, їх інститути та організації в громадянському суспільстві // Людина і політика. – 2002. – № 3. – С. 35.

² Личность, общество, государство / Отв. ред. В. Ф. Коток, В. С. Тадевосян. – М.: Наука, 1966 – С. 226-227.

³ Див.: Данильян О. Г. Управління розвитком соціально-політичних протиріч в суспільстві // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства: Зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х.: НЮАУ, 2005. – С. 33.

Найбільш успішним способом пом'якшення політичних, економічних та інших протиріч, на нашу думку, є встановлення соціального партнерства між правовою державою і громадянським суспільством, під яким розуміємо постійний діалог та співробітництво між ними. Досягається воно, коли громадянське суспільство здійснює реальний контроль над державою, спрямовуючи її діяльність у найбільш демократичне річище. Повинна бути виключена будь-яка можливість надмірного втручання держави у соціально-економічну, культурну та духовну сфери життя суспільства. У свою чергу, держава має створювати умови, необхідні для здійснення прав і свобод людини і громадянина. Адже суспільне життя нормалізується, а вирішення існуючих проблем набуває цивілізованого характеру тоді, коли виникає розуміння, що в сучасному суперечливому світі всі проблеми потрібно розв'язувати лише шляхом взаємної згоди¹. Таким чином, громадянське суспільство і держава в її інституціональному розумінні являють собою дві невід'ємні частини одного явища — суспільства, вони не можуть реально існувати одна без одної, відокремити їх можна лише у науці². Без конструктивного діалогу з інститутами держави неможливе ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства.

Потрібно мати на увазі, що громадянське суспільство повноцінно може сформуватися лише за наявності правової держави. Адже неправова держава не допустить становлення інститутів громадянського суспільства, а негромадянське суспільство не створить правову державу³. Лише правова держава створює умови для співіснування принципу свободи, на якому ґрунтується розвиток громадянського суспільства та можливості застосування

¹ Див.: *Магіновський І.* Демократична, соціальна, правова держава і громадянське суспільство: єдність та обумовленість // *Право України.* – 2005. – №7. – С. 28.

² Див.: *Петришин О. В.* Громадянське суспільство і держава у формуванні сучасної правової політики // *Конфлікти в суспільствах, що трансформуються: Зб. наук. ст. (за матеріалами XI Харківських політологіч. читань).* – Х.: Право, 2001. – С. 65.

³ Див.: *Некрасов А. И.* Социальный аспект гражданского общества // *Актуальные проблемы политики.* – Вып. 16. – 2003. – С. 153.

державного примусу для обмеження свободи окремих індивідів загальною визнаним правом¹.

Дослідження комплексу питань, пов'язаних із співвідношенням громадянського суспільства і правової держави, дає змогу дійти висновку, що відносна автономія громадянського суспільства здебільшого базується на його економічній самостійності. Широке коло політичних свобод неможливо без свобод економічних, таких як свобода приватної власності, свобода підприємництва, свобода ринкових відносин. Таким чином, економічною основою громадянського суспільства є сукупність економічних інститутів та відносин, у які вступають люди у процесі реалізації відносин власності, виробництва, перерозподілу та обміну матеріальних і нематеріальних благ.

Отже, значення громадянського суспільства в умовах функціонування демократичного політичного режиму та соціальної, правової держави полягає в такому. По-перше, громадянське суспільство утворює відповідне соціальне середовище, в якому формується і повноцінно розвивається індивід, відбувається задоволення його основних людських потреб. По-друге, воно захищає інтереси кожної особистості, її природні права від надмірного втручання держави в її особисте життя. По-третє, суб'єкти громадянського суспільства (громадські об'єднання, політичні партії, групи за інтересами) формують і репрезентують перед державою громадські інтереси, а також забезпечують ефективний діалог із державою щодо їх захисту або з метою врегулювання можливих конфліктів. По-четверте, за допомогою включення індивіда до структури громадянського суспільства відбувається необхідна для нього реалізація своїх духовних і матеріальних інтересів, інтеграція у соціальне середовище (необхідно підкреслити, що здійснюється це громадянами власними силами, шляхом самоорганізації та самоврядування²).

Слід підкреслити, що оптимально функціонувати правова держава може лише в умовах відкритого громадянського суспільства. Відкритість є одним із способів перешкодження відчуження

¹ *Скринюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України. Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 377.

² Див.: *Цвиг В.* Групи інтересів, їх інститути та організації в громадянському суспільстві. – С. 34.

держави від суспільства. На думку О. Тодики, важливо, щоб держава була здатна до сприйняття активності суспільства, у свою чергу громадянське суспільство — до розуміння ролі держави як особливого інструменту для свого функціонування і розвитку¹. Для розбудови такого відкритого суспільства необхідно втілити у життя певні умови. По-перше, діяльність правової держави має бути заснована на принципі верховенства права і правового закону, принципів поділу влади, рівності людини і громадянина перед законом і судом. По-друге, необхідно виховувати в кожному члені суспільства почуття громадянської відповідальності². Отже, відкритим суспільство стає тоді, коли у кожного індивіда є свобода дій у конкретній ситуації відповідно до особистих, групових та загальних інтересів, можливість самостійно визначати пріоритети для себе, а також відповідальність перед суспільством і державою.

Ідеї правової держави формують взірць, чим спрямовують розвиток громадянського суспільства у напрямку гуманізму. Теоретична розробка правової держави необхідна для орієнтації і стимулювання подальшого суспільного розвитку. Розвинена економіка і суспільний добробут створюють можливості для вдосконалення громадянського суспільства і демократичної правової держави. Лише з моменту проведення економічних реформ та демократизації всіх сфер суспільного життя може відбутися поступове формування громадянського суспільства зі специфічними інститутами та різноманітними інтересами.

Таке бачення співвідношення громадянського суспільства і правової держави дозволяє зробити деякі висновки. Правова держава і громадянське суспільство характеризуються низкою спільних політико-правових ознак. Правова держава виступає інструментом забезпечення життєздатності громадянського суспільства, охороняє його інтереси. В свою чергу, громадянське суспільство виступає важливим показником ефективності функціонування правової держави. Отже, взаємообумовленість правової держави і громадянського суспільства є очевидною, а їх взаємодія є запорукою успішного розвитку суспільства і держави.

¹ Див.: *Тодика О.* Концепція «відкритої держави»: проблеми здійснення народовладдя // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 2 (45). — С. 44.

² Див.: *Исмаилов И. А.* Правовое государство: суждения и предположения / Под науч. ред. И. М. Рагимова. — СПб.: Юридический Центр Пресс, 2003. — С. 66.

Є. В. Ткаченко, аспірант кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Правовий режим мов національних меншин: порівняльне дослідження

У сучасних умовах метою мовної політики держави в багатоетнічному суспільстві є створення умов для повної реалізації мовних прав кожною особою. Україна, проголосивши себе на конституційному рівні демократичною і правовою державою, прагне створити умови для рівноправного розвитку та активної всебічної участі у соціальному, економічному, політичному та духовно-культурному житті громадян України всіх національностей. Демократична держава повинна не лише поважати етнічну мовну та релігійну самобутність будь-якої особи, яка належить до національної меншини, але і створювати умови, що дозволяють виражати, зберігати таку самобутність¹.

Оскільки наша держава є багатонаціональною та полімовною країною, що перебуває на етапі державотворення, для державної влади є важливим не лише забезпечення функціонування державної мови, але і гарантування мовних прав усіх національних меншин України, що є вагомим передумовою для забезпечення суспільної злагоди. Тому важливою умовою гарантування мовних прав національних меншин є їх закріплення на конституційному рівні.

¹ Див.: *Михалева Н. А.* Конституционное законодательство стран СНГ на современном этапе (динамика развития) // Государство и право. — 2004. — № 9. — С. 76